

LJUDSKA ARHITEKTURA V ODLOČITVAH O UREJANJU PROSTORA DANES

dr. PETER FISTER

3. konferenca ALPE ADRIA o ljudski arhitekturi med Alpami in Jadranom, Gozd
Martuljek 1993

Povzetek

Referat predstavlja spremenjene zakonitosti "ljudske arhitekture", ki so ji v odločitvah o urejanju prostora danes dale novo vlogo. Od nekdanjega predvsem simbolnega (nacionalnega, socialno na določen sloj prebivalstva vezanega itd.) pomena, ki je "ljudsko arhitekturo" sčasoma uvrstil med kulturne spomenike, le-ta vedno bolj postaja začetni nosilec celostne hierarhične lestvice tistega stavbarstva, ki opredeljuje razpoznavnost okolja, specifiko kulture bivanja, smotrnost rabe prostora itd. Pojem "ljudska arhitektura" je tako postal širši, zajel mnoge doslej neupoštevane dele stavbarstva, postal objekt obravnavanja različnih strok in se enakovredno uvrstil med vrednostne kriterije v odločanju o razporeditvi poselitve, oblikovanju stavbarske identitete in o varovanju kulturne dediščine. Ohranitev "spomina Evrope" ali nadzor nad identiteto prostora so poleg že uveljavljenega varstva spomenikov ljudske arhitekture posebne in nove oblike ter možnosti za pozitivno vlogo "ljudske arhitekture" danes, čeprav je potrebno definicijo "ljudske arhitekture" postaviti na novo.

Traditional architecture in present decisions about landscape planning

Abstract

The article deals with those rules referring to "traditional architecture" that have acquired a new role in the decisions about the landscape planning of today. The former, mostly symbolic (national and that referring to a given social class) meaning that has gradually ranked "traditional architecture" among cultural monuments is slowly becoming the bearer of a whole hierarchic ladder of architecture that defines the recognizability of landscape, specific features of the dwelling culture, the suitability of space use, etc. The term "traditional architecture" has thus become broader, encompassing many of the up to now unconsidered parts of architecture. It has become an object dealt with in different professions, and has been placed on an equal basis among the value criteria in decisions about the arrangement of colonization, about the shaping of architectural identity, and about protection of cultural heritage. Aside from the already established monument protection, the preservation of the "memory of Europe," or space identity control, are specific and new ways, and possibilities although it is necessary to redefine the term "traditional architecture".

Zdi se, da se v okvirih vsakoletnih srečanj, ki obravnavajo ljudsko arhitekturo v vzhodnoalpskem prostoru, teme sicer ponavljajo, obenem pa se vedno znova postavljata vprašanji, na kateri doslej še nismo dobili pravega odgovora: kakšno vlogo ima in kaj je sploh to "ljudska arhitektura" danes? Zdi se, da bo s posvetovanji potrebno nadaljevati vse dokler teh neznank ne bomo uspešno razrešili...

Le pod strogim nadzorom spomeniške službe se slikovita vaška podoba uspe ohraniti (Suha pri Škofji Loki, foto: P. Fister)

Tudi ta prispevek ne bo mogel zaokrožiti postavljenih vprašanj, zato naj bi v njegovem okviru osvetlili (morda tudi ponovno) vsaj nekatere dileme, ki o njih največkrat niti ne želimo mnogo govoriti, čeprav se tu srečujemo prav zaradi njih. Odgovor na zastavljeni vprašanji in s tem tudi na osnovno dilemo, ali je "ljudska arhitektura" danes vključena v odločanje o urejanju prostora, pa bo moral ostati v veliki meri nepopoln. Mnoge trditve tokrat nalašč ostajajo zato, da bi bile bolj provokativne, brez znanstvenega aparata, pojem "ljudska arhitektura" pa je zaradi zastavljenega vprašanja le v navednicah.

Ob bežnem pregledu dogodkov, ki so v drugi polovici našega stoletja spremljali "ljudsko arhitekturo", lahko nedvomno ugotovimo, da po eni strani pojem "ljudska arhitektura" vse bolj izgublja resnični ali vsaj prvotni pomen, na drugi strani pa je prav v tem obdobju pridobil več veljave kot kdajkoli prej. Če je bilo še pred nekaj desetletji skoraj nemogoče posamične stavbe iz zakladnice "ljudske arhitekture" varovati kot kulturne spomenike (z velikimi vlaganji), danes revitaliziramo in varujemo cela naselja ali pokrajinske celote. Obenem z visokim vrednotenjem vloge "ljudske arhitekture" za pomene identitete prostora pa smo po drugi strani prav v zadnjih desetletjih vsaj v Evropi porušili toliko kvalitetnih stavb iz te zakladnice, kot še nikoli prej.

Kot splošno hipotezo bi morda lahko celo postavili trditev, da "ljudske arhitekture" ne obvladujemo več kot seznama posamičnih, zanimivih in zato varovanja vrednih pojavov, ampak da postaja vse bolj enakovredna nosilka odločitev o splošnih in posebnih zakonitostih urejanja prostora. Vse dosedanje in mnoge še manjkajoče

raziskave izločenih pojavov, razvojnih zakonitosti, lokalnih ali regionalnih posebnosti itd., ki so jih opravljali raziskovalci, seveda ohranjajo nespremenjeno vrednost. A v želji, da bi ugotovili tudi druge lastnosti, ki naj bi "ljudski arhitekturi" dale resnično možnost vpliva na odločitve o smotrnem in ekološko ter kulturno osveščanjem gospodarjenju s prostorom, niso zadostne. Dosedanjim ozko strokovnim ocenam bo potrebno dodati tudi splošne in relativne, v povezavi z okoljem, kvaliteto bivanja, ekološkimi, kulturnimi in humanimi vrednotami.

Doslej smo vrednost posameznim stavbam iz sklopa "ljudske arhitekture" lahko uveljavljali le, če smo dokazali take njihove lastnosti, da jih je bilo mogoče varovati kot kulturne spomenike. Imeti so morale lastnosti likovnih izjem (freske ipd.), biti so morale posamični "vzorci" tipoloških skupin, ki smo jih nato spreminjali v arhitekturne muzeje, poseben pomen so imele, če so bile visoke zgodovinske vrednosti (kot rojstne hiše pomembnih ljudi ipd.).

Splošne lastnosti "ljudske arhitekture", s katerimi so se doslej največkrat dokazovale regionalne ali celo nacionalne pripadnosti, pa so služile istočasno le kot močno nedefinirane simbolne in ideološke kvalitete ali značilnosti - zato so bile mnogokrat tudi povsem napačno uporabljane!

Še vedno veljaven ozek izbor skoraj izključno "kmečkih" stavb, ki naj bi edine dokazovale kvalitetne splošne lastnosti "ljudske arhitekture", je v tem stoletju vedno bolj izgubljal na vrednosti, saj so ne le v mestih ampak tudi na podeželju vse bolj začele prevladovati stavbe, ki so jih gradili nekmetje. Kako naj bi bilo torej mogoče po eni strani ohranjovati pretežen vpliv "kmečkega stavbarstva" na predpise o oblikovanju anonimnih stavb ali celo kot merila za uradno določene serijske tipske stavbe - po drugi pa omogočati, da se po podeželju razlije množica graditeljev, ki z izvornim odnosom do zemlje nima več prav nobene zveze? Kako utemeljevati, da je anonimno stavbarstvo današnjega časa tudi "ljudska arhitektura", če pa mu vedno znova oporekamo vsako vrednost, v nasprotju z nekdanjo "ljudsko arhitekturo", ki naj bi dokazano imela cel splet pozitivnih sestavin od tehnološko in ekološko osveščene gradnje (seveda s tedanjimi možnostmi) pa vse do funkcionalne in oblikovne inventivnosti?

Danes lahko ugotavljamo tudi vse bolj zožene možnosti, da bi z doslej znanimi cilji in metodami ohranjevali vrednote tako imenovane "prave ljudske arhitekture", to je tiste, ki je (bila) grajena po ljudskem izročilu nasploh, kot je to definiral dr. Oskar Moser v svojem referatu pred letom dni. To velja tako za posamezne stavbe kot za višje pomenske sestavine (tipiko, identiteto itd.).

Različni muzeji "ljudske arhitekture" se bodo napolnili, nekateri so že postali pravi anahronizmi. Nič več ni mogoče v neskončnost predelovati posamičnih zanimivih ali kvalitetnih stavb iz sklopa "ljudske arhitekture" v kulturne objekte (galerije, lokalne muzeje, klube ipd.), obenem pa izgubljati pravo sozvočje med vsebino in obliko, med načinom bivanja in stavbarstvom. Tudi take stavbe počasi postajajo neke vrste anahronizmi, če jih je preveč - pa čeprav so to edini načini, da

Elementi arhitekture v popolnem zlitju z naravo tvorijo identiteto slovenskega prostora (Spodnje Danje, foto P. Fister)

opravičimo ohranitev dela kulturne dediščine. Vse preveč je že primerov, ko so bile stavbe z velikim navdušenjem restavrirane, nato pa prepuščene umiranju, saj so bile v resnici mrtve že v tistem trenutku, ko smo iz njih izselili prebivalce.

Neuspešni so mnogi poskusi, da bi vsaj posamezne oblikovane sestavine nekdanje "ljudske arhitekture" ohranjali z obvezujočim ponavljanjem: s pretirano rezljanimi lesenimi balkoni, s pisanimi stenskim dekoracijami, ki so bile nekoč vezane na povsem določeno obdobje (s "šivanimi robovi", novimi "freskami"...), z okrasnimi strešnimi stolpiči, ki so nekoč vabili delavce na polju k obedu, in še mnogo je takega, kar ni daleč od neokusnega kiča.

Tudi tiste nadčasovne, v detajlih spremenljive, v globalu pa enotne sestavine, ki določajo identiteto regij ali krajev, niso več same po sebi razumljive, kot so to bile še pred nekaj generacijami. Današnji čas jim je v naši civilizacijski vnemi odvzel možnost vključevanja v vrednostna merila, saj je postavil nekaj izključujočih trditev, ki pa v resnici krojijo usodo obstoja in pomena "ljudske arhitekture" v odločitvah o urejanju in gradnji prostora danes:

- Nove "ljudske arhitekture" naj ne bi bilo, ostalo je le še "anonimno stavbarstvo samograditeljev" (trditev je povzeta po strokovnih razpravah arhitektov in urbanistov). Vanj so - najbrž povsem neopravičeno - vštete tudi vse tiste stavbe, ki so jih posamezniki zgradili po sicer povsem uradnih "tipskih" načrtih. Zato ta nova

skupina stavbarstva nekritično (lahko?) prevzema poljubne sestavine oblikovanja in ni več vezana na tako smotr in spoštljiv odnos do zemlje (= agrarnega prostora), kot je to morala biti nekdanja, pretežno kmečka arhitektura izven mest.

- V nekdanjo "ljudsko arhitekturo" štejemo le tisto anonimno stavbarstvo izven mestnega okolja, ki so ga gradili naši predniki v povsem drugačnih pogojih in z zelo majhnim, največkrat le lokalnim znanjem o tem, kaj je sploh to ARHITEKTURA (trditev je povzeta delno po umetnostnih zgodovinarjih, še bolj po arhitektih; nemalokrat je tako pojmovanje skrito tudi v opredelitvah tistih etnologov, ki raziskujejo, ocenjujejo in priznavajo le stavbarstvo nekdanjega kmečkega prebivalstva). S tem pogojem je odvzeta možnost tako preučevanja kot še bolj ocenjevanja vsega tistega arhitekturnega rakastega tkiva, ki se je v povojni dobi razlezlo po pokrajini - saj nima kontinuitete z nekdanjo "ljudsko arhitekturo".

- Vse, kar je bilo v preteklosti ustvarjenega v okviru "ljudske arhitekture", naj bi bilo le simbolne, nacionalne ali celo romantično razumljene vrednosti, zato je tista sodobna arhitektura, ki prevzema njene sestavine, le tako imenovana "domačijska arhitektura" z izrazito negativnim prizvokom (povzeto po arhitekturnih ocenah, ki jih pišejo umetnostni zgodovinarji in nekateri arhitekti). Zaradi tako posplošene, a splošno znane metode ocenjevanja je (predvsem med arhitekti) strah pred upoštevanjem razpoznavnih sestavin regionalno določljivih arhitektur dovolj močan, da so le redki, ki si upajo graditi mimo tovrstnega modnega zavračanja vseh podobnosti z nekdanjo "ljudsko arhitekturo".

- Popularno je mnenje, da je simbolnost nekdanje "ljudske arhitekture" vezana na zastarelost, nesodobnost, celo na ekonomsko nesposobnost današnjih prebivalcev in lastnikov starih stavb. Od tu izvirajo ne le rušenja ali grobe predelave, ampak tudi odpor proti novim stavbam, ki bi preveč spominjale na stavbarstvo izpred nekaj generacij. Ob to mnenje je mogoče postaviti sicer nasprotno, a mnogokrat enako škodljivo mnenje, da je zelo "modno" imeti drugo bivališče (vikend) v okviru neke "stare" stavbe, v katero in na katero potem lastniki navlečejo vse, kar naj bi dišalo po starem.

- Ker torej niti pomena niti veljave meril "ljudske arhitekture" danes ni več, naj bi povsem na novo ustvarili današnjemu času, potrebam in zmožnostim prilagojeno stavbarstvo za bivanje, ki naj izhaja iz globalnih, celo arhetipskih meril arhitekture in ki se nič več ne opira na "romantične" lokalne sestavine (trditev je povzeta po nekaterih kritikih današnjih prizadevanj, da bi morali v bodoče skrbeti za ohranitev "spomina Evrope", ki smo ga podedovali predvsem v ruralnem okolju in v enakovredni povezavi vse hierarhije v stoletjih ustvarjene arhitekture, ki ta prostor določa).

Podobnih trditev bi lahko še navedli, zato bi morali nanje nekako tudi odgovoriti. Ne da bi se ukvarjali s polemiko za vsako trditev posebej, saj je bilo mnogo tega že izrečenega v predhodnih posvetovanjih, moremo strniti današnje stanje in vlogo "ljudske arhitekture" v nekaj zaključkov.

- Preden bi se odločili za zanikanje obstoja "ljudske arhitekture" v današnjem času, bi morali povsem nanovo postaviti merila zanjo. Ta seveda ne morejo biti enaka nekdanjim, prav tako kot ne moremo sprejeti ene od predpostavk, da so ta merila za vsa okolja enaka. Takoj ko smo priznali po eni strani obstoj lokalnih ali celo

(časovno) individualnih lastnosti "ljudske arhitekture" poleg splošnih, združevalnih značilnosti v okviru različno velikih regionalnih enot, moramo merila za pojem "ljudska arhitektura" preveriti tudi v teh okvirih. In prav ta merila, ki hkrati določajo razpoznavne, identitetne vrednosti nekemu prostoru, so vezana tudi na tisti del stavbarstva, ki mu danes (še) ne nadevamo pravega imena: vse, kar je v nekem okolju zgrajeno, namreč odloča o arhitekturnih vrednotah ali napakah, zato mora biti vključeno v pozitivne ali negativne opredelitve v odločanju o urejanju prostora. In če je kljub nepovratnemu uničenju velikega dela tistega stavbarstva, ki smo ga doslej označevali kot "ljudsko arhitekturo", vendarle ostala navezava nanj - pa čeprav le kot trdovraten spomin - ga moramo tudi v bodočnosti upoštevati kot pomembno merilo za odločitve.

- Trditev, da v sodobni arhitekturi ne smemo več posnemati nekdanjih revnih kmečkih bajt, je najbrž pravilna, njeno posploševanje pa kaže na globoko nerazumevanje: "domačijskost" v arhitekturi je slaba le tedaj, ko izraža nesposobnost in neinventivnost arhitektov. Kadar pa je postavljena kot tisti del najgloblje simbolike, ki jo mnogi imenujejo *genius loci*, tvori najvišje kvalitete. To je bila v preteklosti tudi tista splošno razumljena vrednota "ljudske arhitekture", ki je mnoge modno oblikovane stavbe niso zmogle in zaradi katerih še danes razpoznavamo pokrajine in ljudi predvsem po njihovem na videz preprostem stavbarstvu in skoraj nikoli po avtonomistični (ali celo "autistični...") ekskluzivni arhitekturi. To je hkrati drugi element uveljavljanja "ljudske arhitekture" v okvirih odločanja o prostoru, saj predvsem preko njega iščemo stik z realnim prostorom.

- Končno smo danes dosegli v razvitih delih sveta tisto stopnjo tehnološke izrabe prostora, ko moramo ponovno poiskati človeška merila za naše bivalno okolje. To je vezano na preprečevanje ekološkega, vizualnega in kulturnega onesnaženja in mnoge študije že dokazujejo, da je bila prav gradnja, kakršno je poznala "ljudska arhitektura", z okoljem izjemno dobro usklajena, saj je iz njega in iz generacijskih izkušenj bivanja v tem okolju neposredno izhajala. To pa je prav gotovo tudi temeljna vzpodbuda za ohranitev "spomina Evrope" in v tako visokih ciljih je dobila "ljudska arhitektura" končno tisto svoje mesto v odločitvah o urejanju prostora, ki ga je nekoč že imela - le da moramo danes to urejati s predpisi, v preteklosti pa so bila to izkustvena in nenapisana pravila.

Kot zaključek je mogoče zanimiva ugotovitev, da je v Sloveniji, ki ob svojem pridruževanju Evropi in v prvih letih svoje osamosvojitve išče nove kriterije, s katerimi bi si zagotovila čim bolj kvalitetno bivalno okolje, postal pojem "ljudska arhitektura" v novih razmerjih in v novih pomenih sestavina prvih dokumentov o urejanju prostora. Temeljni cilj varovanja prostora, njegove identitete in kvalitetnega bivalnega okolja postaja uresničljiv z uveljavitvijo ustrezne vloge celotnega prepleta naravnih danosti, arhitekturne dediščine in kulture rabe prostora - "ljudska arhitektura" je v tem okviru postala pomembna zgodovinsko razvojna utemeljitev za vrednostne kriterije. To ji bo, upajmo, zagotavljalo novo pomensko vlogo in varovanje njenih najbolj vitalnih in kvalitetnih delov.

Namesto literature - seznam izbranih avtorjevih razprav, ki temo podrobno razčlenjujejo in v okviru katerih so navedeni tudi ustrezni viri in druga literatura:

1993:

- Arhitekturne krajine in regije Slovenije, Poselitev 2, RS, Ministrstvo za okolje in prostor, Zavod za prostorsko planiranje, Ljubljana (samostojna publikacija, v tisku);
- Črne gradnje kot dediščina časa, prostora in družbe; v: Teorija in praksa 5-6/1993, str. 459-466, Ljubljana;
- Glosar arhitekturne tipologije, Poselitev 2 (samostojna publikacija), RS, Ministrstvo za okolje in prostor, Zavod za prostorsko planiranje, Ljubljana;
- Iskanje resnic o vlogi gradenj v današnjem času, prostoru in družbi; v: Kaj lahko danes naredimo z nepravno arhitekturo (zbornik, 7. Mednarodni bienalni sejem gradbeništva Gornja Radgona), str. 23-33, Gornja Radgona;

1992:

- Pomeni in sestavine identitete prostora; v: Identiteta v oblikovanju prostora (zbornik, Mednarodna konferenca Ljudska arhitektura med Alpami in Jadranom, Gozd Martuljek, 22. in 23.10.1992), Ljubljana;
- Tipologija arhitekturnih krajin; v: 12. Sedlarjevo srečanje (zbornik), str. 235-241, Postojna, 28. in 29. maj 1992;
- Tipologija arhitekturnih krajin; v: 12. Sedlarjevo srečanje (zbornik), str. 235-241, Postojna, 28. in 29. maj 1992;

1991:

- Novi pomeni prenove kot dela celovitega varstva, urejanja in gradnje prostora; v: Urbani izziv 16,17/1991, str. 7-11, Ljubljana (Urbanistični inštitut);

1988:

- Architektur-Analyse der Wohnstaetten-Typologie im Zweisprachigen Kaernten; v: Wohnen und bauen in Suedkaernten, str. 247-336, Klagenfurt.